

Vierde Landelijke Werkconferentie

MOREEL BERAAD

Leren van praktijken.
Wat werkt wel en wat werkt niet?

woensdag 13 juni 2007

Internationale School Voor Wijsbegeerte te Leusden

georganiseerd door

Dr. Bert Molewijk, projectleider Moreel Beraad Groep,
Gezondheidsethiek & Wijsbegeerte, Universiteit Maastricht
en

Drs. Hans van Dartel, docent & wetenschappelijk
onderzoeker, sectie Ethiek & Recht van de Gezondheidszorg,
Leids Universitair Medisch Centrum

In samenwerking met
de afdeling Ethiek van het Ministerie van VWS,
&
Platform Moreel Beraad

INTRODUCTIE

Voor de vierde achtereenvolgende keer vindt met behulp van een groot aantal deskundigen weer een landelijke werkconferentie Moreel Beraad plaats. U bent van harte welkom!

Inhoudelijk zal op 13 juni 2007 de aandacht vooral worden gericht op de ervaringen met praktijken die de afgelopen jaren goed bleken te werken: de zogenaamde 'best practices' van Moreel Beraad. Ook zullen we vanzelfsprekend aandacht besteden aan wat minder goed ging, of wat tegen viel, of wat beter anders aangepakt had kunnen worden.

Deze 'best practices' betreffen overigens verschillende kwaliteiten. De ene vorm van moreel beraad onderscheidt zich van de andere door bijvoorbeeld uitmuntende methoden, of door een mooie koppeling aan beleid; door een opvallende manier van implementeren of door een goede training van gespreksleiders.

Ook de rol van onderzoek doen naar Moreel Beraad en tegelijkertijd de onderzoeksinformatie gebruiken voor teams, managers en het implementeren van Moreel Beraad zal op 13 juni besproken worden.

Tot slot zullen ervaringen met nieuwe vormen van Moreel Beraad (met aandacht voor emotie, toneel, expressie etc.) Kortom, wederom een breed scala aan thema's.

DOELGROEP

Al diegenen die in zorgorganisaties betrokken zijn of zich betrokken voelen bij het kritisch nadenken over goede (organisatie van) zorg, in het bijzonder zij die een rol vervullen bij het (te ontwikkelen) ethiekbeleid en bij de ontwikkeling en implementatie van Moreel Beraad. Dit zijn onder meer: managers, leden van Raden van Bestuur & Raden van Toezicht, kwaliteitsfunctionarissen, beleidsmedewerkers, leden van ethische commissies, geestelijk verzorgers, zorgverleners, behandelaren, ethici en filosofen, praktijkopleiders, en overige geïnteresseerden.

LOCATIE

De conferentie vindt net als vorige keren plaats in de Internationale School voor Wijsbegeerte te Leusden (www.ISVW.nl).

Een routebeschrijving wordt bij de bevestiging van inschrijving gevoegd.

KOSTEN

De kosten voor deelname aan deze werkconferentie bedragen € 190 per persoon. Dit bedrag is inclusief lunch, koffie, thee en borrel.

INSCHRIJVING

Aanmelden kan door middel van het retourneren van het bijgevoegde inschrijfformulier per e-mail naar moreelberaad@zw.unimaas.nl of per fax naar 043-3884171. Inschrijving geschiedt op volgorde van aanmelding en betaling. Na ontvangst van uw inschrijfformulier krijgt u per e-mail de betalingsinstructies. Deze e-mail is tevens uw bevestiging voor deelname aan de werkconferentie. Inschrijving verplicht tot betaling. Bij verhindering is restitutie niet mogelijk, wel kan iemand anders in uw plaats deelnemen. *Inschrijving voor workshops geschiedt op volgorde van aanmelding.*

PROGRAMMA

09.00 – 09.30 uur Ontvangst, inschrijving en koffie/thee

09.30 – 09.40 uur Opening door Dr. Bert Molewijk
(Projectleider Moreel Beraad Groep Universiteit Maastricht)
(Van Eedenzaal)

09.40 – 10.10 uur Plenaire inleiding Prof.dr. Guy Widdershoven
(Hoogleraar Ethiek van de gezondheidszorg, Universiteit Maastricht)

Moreel Beraad: waar blijft de ethiek?
(Van Eedenzaal)

10.10 – 10.40 uur Plenaire inleiding Prof.dr. Henk Procee
(Hoogleraar Wijsbegeerte in relatie tot academische vorming, Universiteit Twente)

Reflectie - van onderwijs naar moreel beraad
(Van Eedenzaal)

10.45 – 12.30 uur 8 parallel workshops (koffie/thee in de ruimtes)

12.30 – 13.30 uur Lunch (eventuele dieetwensen kunt u aangeven op het bijgevoegde inschrijfformulier)

Inleiding I (Bijgebouw: De Kuilen) 13.30 – 14.00 uur Drs. Dick Kleinlugtenbelt (Filosoof, socioloog. Hoofd Kwaliteitszorg, GGNet)	Inleiding II (Bijgebouw: De Kuilen) 13.30 – 14.00 uur Dr. Tineke Abma (Senior Onderzoeker, Universiteit Maastricht)
---	---

Emotie en morele
oordeelsvorming

Responsieve Evaluatie: dialogisch
implementatie onderzoek voor
Moreel Beraad

14.00 – 15.45 7 parallel workshops (koffie/thee in de ruimtes)

16.00 – 17.00 uur Toetstheater: Moreel beraad door middel van
theater
(Van Eedenzaal)

17.00 – 17.15 uur Impressies van de dag en evaluatieve opmerkingen

17.15 uur Afsluiting en drankje

TOELICHTING INLEIDINGEN

Prof.dr. Guy Widdershoven;
Hoogleraar Ethiek van de gezondheidszorg, Universiteit Maastricht

Moreel Beraad: waar blijft de ethiek?

Moreel Beraad is gebaseerd op de gedachte dat ethiek zich moet richten op morele vragen in de dagelijkse zorg. Het gaat niet over grote maatschappelijke kwesties, maar over alledaagse dilemma's en spanningen op de afdeling. Een tweede uitgangspunt is dat de betrokkenen greep op die problemen kunnen krijgen door er met elkaar over te spreken en van elkaar te leren. Wat betekenen deze uitgangspunten voor de positie van de ethicus? Is deze overbodig geworden, of kan hij of zij een bijdrage leveren aan het gesprek in de praktijk? Hoe kan die bijdrage eruit zien? In mijn bijdrage zal ik pleiten voor een visie op ethiek als een vorm van leren van, in en met de praktijk.

Prof.dr. Henk Procee;
Hoogleraar Wijsbegeerte in relatie tot academische vorming, Universiteit Twente

Reflectie - van onderwijs naar moreel beraad

Het woord 'reflectie' heeft een magische klank. Zeker in relatie tot ethiek en moreel beraad. Ervaringen in het onderwijs maken echter duidelijk dat er veel misverstanden bestaan over de praktische betekenis en uitwerking van reflectie. Voor velen heeft het daarom zijn magische klank verloren. Ze kunnen het gruwelijke r-woord dan ook niet meer horen. Henk Procee, als filosoof diepgaand betrokken bij 'reflectie'vragen uit het onderwijs, geeft een schets van de mogelijkheden en valkuilen van reflectie.

Drs. Dick Kleinlugtenbelt;
Hoofd Kwaliteitszorg, Kenniscentrum GGNet

Emotie en morele oordeelsvorming

Emoties spelen een belangrijke rol bij morele oordeelsvorming. Emoties brengen gedachten tot leven. Het denken leeft op. Als die gedachten uitgesproken worden, dan geven we aan wat echt waardevol voor ons is. Deze informatie is belangrijk bij moreel overleg en het doen van het goede. In de Aristotelische traditie zijn emoties een oorspronkelijk en integraal

onderdeel van morele oordeelsvorming. De wijze waarop iemand zich verhoudt tot een emotie wordt weergegeven in een (on)deugd. Dick Kleinlugtenbelt bespreekt de cruciale rol van emoties bij morele oordeelsvorming.

Dr. Tineke Abma;
Senior Onderzoeker, Universiteit Maastricht

Responsieve Evaluatie: dialogisch implementatie onderzoek voor Moreel Beraad

Responsieve Evaluatie (R.E.) is een veelgebruikte interactieve onderzoeksmethode om de implementatie van Moreel Beraad onderzoeksmatig te ondersteunen. Het helpt betrokkenen in instellingen om al doende en in gezamenlijkheid een betekenisvolle en passende vorm van Moreel Beraad te ontwikkelen. De dialogische onderzoeksbenadering die de vragen en ervaringskennis van alle betrokkenen insluit en benut past goed bij de dialogische ethiek binnen het Moreel Beraad. Tijdens deze presentatie leert u de theoretische achtergronden, methodologische uitgangspunten en werkwijze van R.E. kennen en wordt duidelijk hoe deze vorm van procesevaluatie de implementatie van Moreel Beraad projecten in zorginstellingen kan begeleiden.

Toetstheater: Moreel beraad door middel van theater

Het Toetstheater trad in de afgelopen jaren bijna wekelijks voor het voetlicht in zorginstellingen. Dit gezelschap is gespecialiseerd in een vorm van educatief theater die gezamenlijke reflectie van zorgprofessionals uitlokt. Op het podium laat het een ondeskundige benadering van lastige professionele situaties zien - zó verkeerd dat de deskundigen in de zaal dit niet kunnen laten passeren, en via regie-aanwijzingen een betere aanpak gaan uitproberen. Acteurscoördinator Bertie van Dam en 'joker' Hans Tenwolde, alsmede acteurs Josee Goes en Peter Diepmaat, vertellen na een demonstratie iets over hun ervaringen met deze methode.

TOELICHTING WORKSHOPS

OCHTEND (8 WORKSHOPS)

1. Dr. Walter van Bennekom, Drs. Mariel Kanne, Drs. Dorine Bauduin (GGZ Grote Rivieren)

'Reflectie op goede zorg' binnen GGZ-organisatie De Grote Rivieren

In 2004 heeft de RvB van De Grote Rivieren besloten om aandacht voor ethiek instellingsbreed in te voeren. Inmiddels hebben vele afdelingen binnen een aantal circuits het programma "Reflectie op goede zorg" gevolgd. Steeds wordt " op maat " een trainingsprogramma doorlopen waarin de dilemmamethode als instrument gebruikt wordt. In de workshop zullen o.a. de volgende punten aan de orde komen: oorsprong van het project, doelen en uitgangspunten, evaluatiegegevens en resultaten. De workshop/bijdrage wordt verzorgd door Walter van Bennekom (geneesheer directeur BOPZ van De Grote Rivieren), Dorine Bauduin (filosofe, vanaf het begin betrokken bij het project zowel bij de inhoudelijke opzet en als trainer) en Mariël Kanne (theologe, betrokken bij de praktische uitvoering en de organisatie van het project).

2. Dr. Heidi Muijen
(Thymia, Filosofische Praktijk voor Levenskunst)

Een socratische beeldendialoog voor moreel beraad

Centraal in deze workshop staat de vraag hoe kunstmiddelen en creatieve methodieken een toegevoegde waarde kunnen hebben voor moreel beraad. Ervan uitgaande dat ze in vergelijking met bestaande methoden voor moreel beraad sterker appelleren aan affectief-emotionele aspecten van morele overweging zullen er enkele beeldende oefeningen met betrekking tot een morele vraagstelling worden gepresenteerd. De uit de oefeningen voortkomende metaforen en (denk)beelden worden (socratisch) bevroegd en in een dialogische afweging meegenomen. Over de ondervonden waarde van deze werkwijze zal tot slot door de deelnemers ervaringen en reflecties worden uitgewisseld.

3. Drs. Elsbeth Wolf (beleidsmedewerker Pameijer Rotterdam) & Elly Borst (begeleidingsdeskundige)

Tijd nemen voor ethische dilemma's

In 2002 is het programma Zorg voor Ethiek uitgevoerd met als resultaat een ethiekdocument.
Dit document beschrijft de drijvende waarden die medewerkers binnen Pameijer met elkaar delen. Sindsdien is het programma geïmplementeerd.

Pameijer vindt het belangrijk dat medewerkers op alle niveaus binnen de organisatie *met ethiek bezig zijn*, omdat zorg voor cliënten per definitie moreel geladen is. In de workshop laten we de organische ontwikkeling zien naar aandacht voor ethiek op alle niveaus van de organisatie. We gaan in op de stappen die in de implementatie zijn genomen, het inventariseren en opstarten van dilemmabesprekingen op de werkvloer, het opzetten van een pool van dilemmadeskundigen en we gaan in op de randvoorwaarden die nodig zijn om de continuïteit en kwaliteit te garanderen. In de workshop besteden we aandacht aan succes- en faalfactoren in de implementatie.

4. Drs. Hans Tenwolde
(Praktijkdocent Universiteit van Humanistiek)

De beste manieren om een ethisch gesprek te bederven.

Moreel beraad klinkt mooi, maar de realiteit is alledaags: gemiddelde bekwaamheid, verschillende karakters, geen ethici in de buurt, tijdgebrek, storingen en misverstanden. Niet alleen het gespreksmodel is dan van belang, maar ook de gespreksvaardigheid. Je moet in de gaten hebben welk bewust en onbewust gedrag de kwaliteit van de gezamenlijke ethische reflectie verlaagt, en er iets aan kunnen doen. U neemt van deze workshop geen nieuwe methode mee, maar een paar nuttige inzichten en technieken. In deze workshop wordt geoefend met het deskundig deelnemen aan en leiden van een moreel beraad door te spelen met ondeskundige leiding en deelname.

5. Drs. Hans Bolten (filosoof / trainer / ontwikkelaar integriteit in organisaties. Bolten Training en Advies, ook verbonden aan Nyenrode Business University) en drs. Jac Rongen (outdoor / ervaringstrainer)

Goed moreel beraad – Zo gezegd, zo gedaan?

Praten over ethiek is iets anders dan moreel goed handelen. Geen schokkende gedachte, maar wel een belangrijke - voor het slagen van moreel beraad. In een moreel beraad laat zich immers ook de vraag stellen: wordt het op een moreel goede wijze gevoerd? In een *goed moreel beraad* speelt deze vraag voortdurend mee, al dan niet expliciet. En als het antwoord op die vraag ontkennend is, zal het beraad snel ten einde zijn. In de workshop onderzoeken we de moraliteit van het morele beraad zelf. Wat maakt een moreel beraad goed, en wat niet? En wat volgt daaruit voor het 'organiseren' van moreel beraad op de werkvloer? Om een moreel beraad snel op gang te krijgen, zullen we in de workshop eerst een gezamenlijke activiteit doen. Vervolgens voeren we daarover een moreel beraad. Om daarna het morele gehalte van het morele beraad zelf onder de loep te nemen. Een spannende workshop voor wie het écht ergens over wil hebben.

6. Drs. Menno de Bree en drs. Enne Feenstra
(Expertisecentrum Ethiek in de Zorg UMC Groningen)

Critical thinking en moreel beraad

Bij het leren van moreel beraad gaat meestal veel tijd zitten in het oefenen en 'inslijten' van de gebruikte methode(s). In de praktijk merken we echter dat het, vooral bij beginnende groepen, heel vruchtbaar kan zijn om – los van de diverse methodes – eerst wat basale *denkvaardigheden* te oefenen. In deze workshop zullen we aan de slag gaan met enkele 'critical thinking'-oefeningen, die u ook zelf in de praktijk kunt toepassen.

7. Dr. Naud van der Ven
(Kwaliteitsmedewerker bij het Stadsdeel Amsterdam-Centrum)

Illusieonderzoek. Goedbedoeld voor een ander denken.

Wat gebeurt er als managers hun drang tot veranderen vastlopen in hun eigen rationaliteit? Ze worden geconfronteerd met weerstand of verdriet van degenen die onderworpen zijn aan hun plannen en schema's. Wat geldt voor de situatie van de manager en zijn medewerkers geldt eigenlijk voor iedere situatie waarin iemand voor een ander denkt: een ouder voor zijn kind, een leraar voor zijn leerling, een verpleegkundige voor zijn patiënt. Daar waar wij onze goedbedoelde, rationeel verantwoorde opvattingen en schema's over anderen uitstorten, kan zich plotseling het verdriet tonen van zo'n ander die geacht wordt mee te lopen in onze schema's. Als deze confrontatie de vraag losmaakt 'Waar ben ik eigenlijk mee bezig?' of 'Is het wel zo, zoals ik denk dat het is?', dan zijn we mogelijk blindheid of een illusie op het spoor. De workshop zal de vraag onderzoeken wanneer onze rationaliteit ons blind maakt en welke confrontaties ons helpen om daarachter te komen.

8. Prof.dr. Herman Meininger
(Bijzonder hoogleraar Sociale integratie van mensen met een verstandelijke beperking, VU Amsterdam)

Ethiek borgen in de organisatie: ontwikkelingen en perspectieven in twee zorgorganisaties

Deze workshop bevat de presentatie van en een gezamenlijke oefening met een analysemodel dat in staat stelt om ethiekbeleid te beoordelen op haar rol voor personen, processen en structuren binnen de organisatie. Tegelijkertijd wordt aangegeven dat het begrip 'ethiek' in verschillende organisatiecontexten verschillende betekenissen heeft. Om tot borging van een ethiekbeleid te komen moeten de diverse actoren en hun eigen verantwoordelijkheden helder in kaart worden gebracht. Dat leidt tot conclusies die betrekking hebben op leiderschap, beleidscyclus, professionalisering en scholing, steunstructuren en middelen ten behoeve van een ethiekbeleid.

MIDDAG (7 WORKSHOPS)

9. Drs. Sandra van der Dam, Drs. Arnold van Elteren en Drs. Margreet Stolper
(onderzoekers Moreel Beraad Groep Universiteit Maastricht)

Drie verschillende Moreel Beraad projecten: Lessen uit de praktijk

In deze workshop wordt verslag gedaan van drie vierjarige Moreel Beraad Projecten die momenteel plaatsvinden, twee in de psychiatrie, één in de ouderenzorg. Deze implementatietrajecten worden ondersteund door middel van een Responsieve Evaluatie. Daarmee wordt beoogd alle belanghebbenden in het proces te betrekken. Bij elke instelling ontstaat een eigen vorm van implementatie van Moreel Beraad. De 3 onderzoekers laten zien op welke wijze zij met de instelling samenwerken, welke beslissingen er in de opzet van het Moreel Beraad zijn genomen, en zij bespreken wat de voor- en nadelen daarvan zijn. Tevens is er ruimte om te discussiëren over de getoonde voorbeelden en uw eigen ervaringen met de implementatie van Moreel Beraad.

10. Drs. Dick Kleinlugtenbelt
(Hoofd Kwaliteitszorg, Kenniscentrum GGNet)

Over de omgang met het zelf
Een Stoïcijnse oefening

Het overleg met zichzelf is nodig om een wijs advies te geven. Bij de Stoïcijn Marcus Aurelius is de omgang met het zelf gericht op het herinneren en verinnerlijken van principes die belangrijk zijn voor het alledaagse handelen. We krijgen hierdoor zicht op wie we zijn in relatie tot onze omgeving. Het uiteindelijke doel van deze zelfbezinning is het versterken van de eigen onafhankelijkheid en gemoedsrust. Na een korte inleiding in (a) de onderliggende ethiek van de 'zorg voor zichzelf' en (b) het denken van Marcus Aurelius doen we een oefening in Stoïcijnse zelfbezinning. Deze oefening is goed bruikbaar in moreel beraad.

11. Drs. Inge van Nistelrooy
(Stafmedewerker Reliëf)

Wat maakt implementatie tot een succesverhaal?

Ethische reflectie op de zorgpraktijk, zoals onder andere gebeurt in moreel beraad, is essentieel voor goede zorg. Maar hoe organiseer je dat? Op basis van ervaringen in de ouderenzorg heeft Reliëf een structuur voor integraal ethiekbeleid ontwikkeld. We bespreken deze structuur, de voorwaarden, de benodigde middelen, mensen en kwaliteiten, de valkuilen en hobbels, maar ook de resultaten. Kortom: wat is er nodig voor een succesverhaal?

12. Drs. Dorine Bauduin
(Filosofe en free-lance trainer)

Socratische dialoog

In de socratische dialoog onderzoeken we met elkaar de waarden en vooronderstellingen achter ons handelen. Het centrale punt bij het voeren van een socratisch gesprek is de eigen ervaring. Een socratische dialoog maakt abstracte waarden en woorden radicaal concreet. Dat houdt in dat we gezamenlijk onderzoek gaan doen naar een casus die één van de deelnemers aan het gesprek aan den lijve heeft ondervonden. Een socratische dialoog stimuleert en vereist een open houding en traint je o.a. in het luisteren, het uitstellen van een oordeel, en het stellen van vragen.

13. Dr. Edgar Karssing
(Nyenrode Business Universiteit)

Moresprudentie ontwikkelen

Moreel beraad draagt bij aan een open cultuur en het versterken van de morele competentie van de deelnemers. Daarnaast kan moreel beraad ook een bijdrage leveren aan het ontwikkelen van moresprudentie – morele kaders – om zo te investeren in het morele leervermogen van de organisatie. Tijdens de workshop denken de deelnemer gezamenlijk na over manieren om moresprudentie te ontwikkelen en de mogelijke valkuilen daarbij.

14. Drs. Hans van Dartel
(docent & wetenschappelijk onderzoeker, sectie Ethiek & Recht van de Gezondheidszorg, Leids Universitair Medisch Centrum)

Strategieën bij de opzet van ethiekbeleid: kan een SWOT-analyse helpen?

Om ethiekbeleid te bevorderen, helpt niet alleen kennis van de ethiek. Kennis van organiseren is ook onontbeerlijk. Hans van Dartel presenteert in deze workshop verkenningmodellen uit de bedrijfskunde die ethische commissies maar ook directies kunnen helpen om goede keuzes in het ethiekbeleid te maken.

15. Drs. Yfke Nawijn (verpleegkundige / ethica, lid commissie ethiek CNV PZ & V&VN), Jozien de Jonge (verpleegkundige Cardiologie LUMC / studente filosofie) en Drs. Bart Cusveller (verpleegkundige / filosoof, wetenschappelijk medewerker Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut, docent Christelijke Hogeschool Ede).

Ik ga aan moreel beraad doen en ik neem mee...

Een hulpmiddel bij het kiezen van ethische gespreksmethoden in de zorg

Ik stel me voor dat we een korte intro houden van de bedoeling van de analysecirkel en er dan met de deelnemers een paar casussen mee doornemen. Ik hoop binnenkort een paar filmfragmenten tot m'n beschikking te hebben voor het onderwijs, dan wil ik die ook gebruiken voor de workshop. We zijn in ieder geval met drie presentatoren dus dat maakt het ook afwisselend. Wat heb je nog meer nodig? De analysecirkel is een hulpmiddel om ethisch overleg in de zorg voor te bereiden. Het biedt oriëntatie in de aard van de problematiek en bij de keus van een gespreksmethode die bij die problematiek past. In de workshop zal de theoretische achtergrond en de praktische toepassing van de analysecirkel kort worden toegelicht. Met de deelnemers zal de analysecirkel worden uitprobeerd op enkele casussen.

INFORMATIE

Voor meer informatie kunt u terecht bij de Moreel Beraad Groep van de Universiteit Maastricht, Contactpersoon: Angelique Heijnen.

E-mail adres: moreelberaad@zw.unimaas.nl

Postadres:

Universiteit Maastricht - GEW

Postbus 616

6200 MD MAASTRICHT

Telefoon 043-3882145 Telefax: 043 – 3884171

LOCATIE

International School voor Wijsbegeerte

Dodeweg 8

3832 RD LEUSDEN

Tel. 033 – 465 07 00

www.isvw.nl